

Kerekasztal-beszélgetés kisebbségpolitikáról, kisebbségkutatásról

Résztevők: Hunčík Péter pszichiáter-író, Örkény Antal szociológus, Szarka László történész és Nagy Péter Tibor oktatáskutató. Moderátor: Biró Zsuzsanna Hanna.

Educatio: Szeretettel köszöntök mindenkit. Mint ezt jeleztem előre, folyóiratunk ez évi első száma a határon túli magyarok oktatásügyével foglalkozik. A mai kerekasztal-beszélgetést nem szeretném azonban leszűkíteni a határon túli magyarokkal vagy a kisebbségi oktatásügygel összefüggő kérdésekre, hanem általánosabb témákat járnék körbe. Az első ilyen általános kérdésem mindjárt az lenne, hogy van-e konszenzus arról, kiket tekintünk „etnikai kisebbségeknek”. Mi az a közös jegy, amely alapján az afroamerikaiakat, az ausztráliai bennszülötteket, a szlovákiai magyarokat vagy a kanadai cigányokat egységes kategóriaként kezelhetjük, miközben persze tudjuk, hogy mégiscsak erősen eltérő jelenségekről van szó.

Szarka László: Ez a kérdés szakmailag kristálytiszta. Vannak olyan tipológiai kategóriák, világméretűen, regionálisan, Európára vagy Közép-Európára vonatkoztatva, amelyek segítségével a különböző etnikai csoportok besorolhatók. Az más lapra tartozik, hogy ezzel a politika általában nem kíván mit kezdeni – ő él a maga kategóriarendszerében. Jó példa erre a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvény, ahol nem tudjuk pontosan, hogy a törvényalkotó kit is ért „etnikai kisebbség” alatt. Ha a tipológiai besorolások tapasztalataiból indulunk ki, akkor az „etnikai kisebbség” kategóriát a „nemzet”-tel szembeállítva lehet leírni, ahol az anyaországhoz való kötődés vagy nem létezik, vagy nagyon távoli, meglazult, nyelvileg már nem működik stb. Ilyen értelemben beszélünk etnikai kisebbségről a magyarországi ruszinok esetében, akiknél nincs anyanemzet, vagy a magyarországi örmények esetében, akik többségükben már nem beszélnek örményül. Tehát, több olyan „kisebbség” is felmerülhet a gyakorlatban, amely az eddig használt kategóriák szempontjából bizonytalan, közties kategória.

Hunčík Péter: Én elsősorban az európai kérdésre fókuszálnék, mert azt ismerem jobban. Megfigyelésem szerint, nagyon különbözik ebben a kérdésben az európai és ázsiai felfogás. Néhány közép-ázsiai országban dolgoztam már, mint pl. a Ferghana völgy környékén, ahol 170 etnikai csoport létezik. Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán vidékén egész más viszonyok uralkodnak, ott még mindig törzsi közösségekben élnek. Az európai kategóriák vagy megnevezések ezekben az országokban nem biztos, hogy működnének. Európában is nagy keveredés van, néha olyan országok között is, amelyeknél jó lenne, ha legalább terminológiailag lenne valamifajta megegyezés. Gondolok itt azon országokra, akikhez jó lenne nekünk is igazodnunk, vagy akikkel ki kellene alakítanunk egy egységes stratégiát. De ez sem működik már.

Azt is figyelembe kell venni, hogy az etnikai kisebbségeknél dominánsabbak ma már a migráns kisebbségek. A migráns kisebbségek jogállását meghatározni nem könnyű feladat, és hogy ez az elmúlt másfél-két évtizedben egyre jobban összemosódni látszik az autonóm etnikai kisebbségek jogállásával, önmagában is épp elég nagy probléma. Minden alkalommal, amikor nyugat-európai országokban járunk, próbáljuk ezt a kérdést helyre-

tenni, mert ez az, ami most leginkább gondot okoz. Ennek komoly kapcsolata van az oktatással, a társadalom egyéb szegmenseivel is. Ahogy látom, pl. a franciaországi vagy az olaszországi eseményeket, ahol gazdasági vagy egyéb okok miatt megjelentek, például, a mi romáink, világos, hogy Nyugat-Európa sem tud ezzel a kérdéssel mit kezdeni, nincs egységes nézet a kisebbségek jogállásáról, és néha még durvábban kezelik ezt a problémát, mint a 80-as évek elején Kelet-Európában.

E: Nem szeretnék ezen a vágányon túlságosan elidőzni, mert a romakérdés különösen problematikus. Nálunk sem volt mindig egyértelmű, hogy hova kell őket besorolni.

Örkény Antal: Hogy mennyire univerzális ez a fogalom? Szerintem, az „etnikai kisebbség” fogalma a modernitás terméke. Tulajdonképpen, ahogy Laci is említette, akkor merült föl, amikor a nemzet mint kulturális közösség, megteremti a maga politikai súlyát és közösségszervező erejét, ami mindig egy kulturális dominancia, de az is evidens, hogy ezek a nemzetek soha sehol nem homogének. Tehát a szociológus azt vizsgálja, hogy mennyire válik fontossá az etnikum, akár az egyén számára, akár a társadalom számára, mit kezd vele, mennyire része a társadalmi viszonyok szerveződésének – és ez, szerintem, alapvetően a nemzetfejlődés folyamatában nyeri el a jelentőségét. Természetesen az is fontos kérdés, hogy milyen formái vannak, a konfliktusok milyen szinten jelennek meg – ez az, amiről Laci is beszélt, hogy milyen tipológiákat állíthatunk fel. Az etnicitással kapcsolatban azonban az identitás típusú megközelítéseknek nagyobb szerepe van, hogy hogyan válik mindez társadalomszervező erővé az egyén felől, illetve kollektív értelemben.

Sz. L.: S mindeközben, akkor a legerősebb a nemzetállam, ha szabályozásával ezeket a szociológiailag létező csoportokat felülírja, átalakítja, egyberakja, mint pl. az oláh cigányokat, a beásokat, a romungrókat, és mindenkit romának lát.

E: Ha egyáltalán elismeri...

Sz. L.: Igen, vagy nem ismeri el, mint a bunyevácokat, pedig itt élnek a maguk 30–40 falujában.

Nagy Péter Tibor: Én a jelenlegi helyzet ellentmondásosságát kicsit későbbre datálnám, mint a modernitás, s a birodalmak szétesésének problémájához kötném. Ha belegondolunk, egészen 1918-ig az volt a természetes állapot, hogy vannak birodalmak, és ezek a birodalmak ugyan valamennyire persze nemzetállamok is – mint mondjuk Franciaország –, de fel se merült, hogy minden államnak egyidejűleg nemzetállamba kellene szerveződnie. Nem merült fel pl. a Török Birodalomnál, az Orosz Birodalomnál, a Német Birodalomnál vagy az Osztrák–Magyar Monarchiánál. 1918-ban, különféle okoknál fogva, végül is ezek a birodalmak szétesnek, és attól kezdve egyre több kis szereplő jelenik meg ebben a nemzetközi térben, és ezen kis szereplők belső ügyeibe, mint pl. a nemzeti-etnikai kisebbségek ügyeibe, viszonylag jó eséllyel bele-beleszólnak kívülről nemzetközi szervezetek vagy a nagyhatalmak. 1918 előtt a nemzetiségi kérdés abban az értelemben nem létezett, mint ahogy erről manapság beszélünk. Korábban a „beleszólás” teljesen más természetű volt. Pétervár megpróbált a pánszláv propaganda eszközeivel kicsit beleszólni az Osztrák–Magyar Monarchia politikájába, valláspolitikai eszközökkel a Török Birodalom politikájába, de a modernitás fénykorában, tehát 1918 előtt, az etnikai-nemzetiségi kérdések nem voltak domináns és nemzetközi szinten vitatott kérdések.

Sz. L.: Sokfelől lehet kezdeni a történetet, 1918-tól is el lehet kezdeni, de Örkény Antalnak abban egészen biztosan igaza van, hogy azért a nacionalizmusok forrásvidéke az valahol mégiscsak ott van a 18–19. század fordulóján. Tehát a francia, a német nemzet szer-

veződése, az olasz egység létrejötte stb. már ebbe a folyamatba illeszkednek. És azok a közelebbiről meg nem nevezett okok, ami miatt a birodalmi szerkezet felrobbant, szintén a nacionalizmusra vezethető vissza. Hosszú előjátékok vannak, természetesen, de azok a kisebbségek, amelyekről mi itt most megpróbálunk beszélni, gondolkodni, azok nyilvánvalóan a nemzetállami Európában jelennek meg komoly súllyal.

E: Örülök, hogy két további téma is felmerült a beszélgetés során. Először arra kérdeznék rá, amit már Örkény Antal megpedzett: Milyen módon definiálja az egyén önmagát? Mindenki többféle dimenzióban, többféle vonatkoztatási csoporthoz alakíthatja ki a maga viszonyát: neme, vallása, gazdasági-társadalmi státusza, politikai nézetrendszere stb. mind meghatározóak. Miért van ezek között kitüntetett szerepe az etnikumnak? Beszélhetünk-e egyáltalán kitüntetett szerepről? S mit tehet az egyén, ha érdekütközések állnak elő, egyszerűen szeretne szolidáris lenni többféle csoport felé, de ez nem működik? Mennyire valószínű, hogy az etnikai hovatartozása kerül felülre?

Ö. A.: Való igaz, hogy mindenki nagyon sokfajta identitással bír, és nagyon szituatív módon, illetve nagyon dinamikus módon építi fel a saját szerepét a társadalomban. Valószínűleg, itt éppen ezek a konfliktusok az érdekesek. Beszélhetünk, például, a professzionális identitásról, ami nagyon fontos eleme a modernitásnak. A professzionális identitás nem feltétlenül kerül szembe az etnicitással, vagy ha mégis, ha most a kulturális identitást nézzük, akkor az a nyelvi kérdéssel áll összefüggésben. Képesek vagyunk-e professzionálisan önmagunkat megvalósítani, miközben nincs birtokunkban a hivatalos, az egész gazdasági-politikai közösséget átfogó nyelv, és milyen jogokat tud nyújtani egy társadalom arra, hogy én professzionálisan is megvalósítsam magamat, miközben nyelvileg hátrányban vagyok, vagy egyszerűen nem is beszélem a többség nyelvét. Ezek a konfliktusok azok, amelyek valószínűleg ráirányítják a figyelmet az etnikai kérdésekre. A vallási identitás, például, ilyen szempontból sokkal békésebben működik, mert megvan a maga sokkal zártabb területe, és nem feltétlenül kerül mindennapi szinten konfliktusba pl. azzal, hogy mit akarok csinálni, hol akarok iskolába járni, miből akarok megélni, mi az a hivatás, amit űzök. Míg a nyelv mint a kulturális azonosság és az etnikai csoportszerveződés alapja, nagyon erősen kihat arra, hogy mennyire tudunk integrálódni egy társadalomba.

Sz. L.: Egészen biztos, hogy az asszimilációs, integrációs konfliktuspotenciál az, ami érdekessé teszi az identitászerkezeteken belüli egyes elemek egymáshoz való viszonyát. Csepelinek van ez a tudáskészlet koncepciója vagy elmélete, hogy mindig lehívjuk a rendelkezésünkre álló tudáskészletből azokat az elemeket, amelyek az adott helyzetben, a magunk életpályáján fontosak. Bindorfer Györgyinek pedig van egy nagyon okos, a gyakorlatban is kipróbált elképzelése arról, hogy a magyarországi kisebbségek jelentős része valószínűleg kettős identitászerkezettel bír. Ezek egymást kiegészítő, komplementer szerkezetek. Ha én, például, magyarországi sváb vagyok, akkor egyszerűen szurkolhatok a Bayern Münchennek, és lelkesedhetek az István a király rockoperáért. Ez a kettő gyönyörűen megfér egymással, mert mindig mindenhol a magam számára kedvezőbbet, a magam számára kedveset, a magam számára közelit hívom le. Van azonban ennek a dolognak sok más vetülete is, például az oktatásban. Azt gondolom, hogy a szocializációnak nagyon fontos szerepe van abban, hogy milyen identitásmodelleket kínálunk fel, milyen identitásrepertoárt jelenítünk meg. Most, hogy vizsgáljuk, különböző megközelítésekben, hogy hány kisebbségi magyar iskola van, és hogyan működnek ezek, azt látjuk,

hogy az iskolákban megismerhető identitásrepertoár sok tekintetben szűkös, egyirányú. Az élet ennél sokkal gazdagabb.

N. P. T.: Azt gondolom, hogy Tóni nagyon optimista. Bármelyik identitástípus válhat a szegregáció, a gyűlölködés, az önpusztító nárcizmus forrásává. A vallási csoporthoz tartozás ugyanúgy válhat kirekesztővé, vagy ugyanúgy válhat elitszervező erővé, mint a nemzetiségi vagy a foglalkozási identitás. Gondoljunk a kamarai szerveződésekre, ami a kamarán kívülieket kirekeszti, szegregál. Ezért minden ilyen csoport tud domináns közösséggé válni. Azok közül az identitáselemek közül, amelyeket Zsuzsa említett, van azért egy nagyon erős, ha tetszik kitüntetett, mégpedig a nemi identitás. Az a gyanúm, hogy mindazon dolgok közül, amit itt említünk, a nemi orientáció határozza meg a legkeményebben egy ember személyiségét. Ha egy homoszexuális ember nem élhet homoszexuális módon, akkor ez nagyságrendileg jobban veszélyezteti a pszichés egyensúlyát, mint ha más nyelvű iskolába járna, mint az anyanyelve, vagy más foglalkozásban kellene dolgoznia, mint ami képzettségénél fogva adekvát. Ilyen értelemben én mindenképpen kiemelném a nemi identitást ebből a történetből. Az összes többire meg azt mondanám, hogy egyrészt vannak mindenféle érzelmek, meg hangulatok, meg identitások, másrészt pedig vannak racionális választások. Tehát, ha egy szakma magas szintű elsajátításához olyan iskolába kell járnom, amely nem felel meg a nemzetiségi identitásomnak, akkor mérlelhetem az alternatívák előnyeit és hátrányait. A gyerekem helyett szülőként mérlelelem ugyanezt: mi szolgálja jobban az érdekeit; mi a fontosabb: a nemzeti identitás fenntartása, erősítése vagy a szakmai karrier, a társadalmi mobilitás. Itt nyilván nehezen mérhető, hogy ezeknél a döntéseknél milyen súlya van az irracionális, érzelmi vagy kulturális mozzanatoknak, és mi az, ami a rational choice elméletek mentén magyarázható.

Ö. A.: A nemi identitást én is kivinném, mert nagyon sok olyan összefüggése van, például az, hogy a biológiai különbségek mit is jelentenek, amit nem is pontosan értünk. A vallási identitásról pedig azt gondolom – például a zsidóság esetében –, hogy nem azért erősödik fel az antiszemitizmus a huszadik század elején, mert mondjuk a zsidóság egy sajátos vallási csoport, hanem itt egy bűnbakképzésről volt szó, az erőforrásokért való harcról, és abban a zsidóságot megtalálta a társadalom, mint bűnbakot, független attól, hogy milyen vallást gyakorolt. Itt már a kizorítás és a csoport feletti uralom a fő motívum, aminek gazdasági okai vannak, és mindenféle más okai is. Ezért mondom, hogy a vallás nem olyan döntő dolog. Akár asszimiláns, akár vallási zsidó volt valaki, egyformán megtalálta az antiszemitizmus.

H. P.: Magam is elgondolkoztam az identitásokról, és végül odajutottam, ahova Péter. Ha végignézem az egyedfejlődés szempontjából, akkor amivel először találkozom, és ami a legmélyebben rögzül bennem, az a nemi identitás. Hogy ennek mennyire van kirekesztő jellege, erről Európában nem egy heteroszexuális férfit kellene megkérdezni... Az viszont biztos, hogy a következő lépcsőfok az, amikor a nyelvvel találkozik az egyed, és a nyelven keresztül kialakítja az etnikai-kulturális identitását. Talán harmadikként jelentkezik a vallás, s minden egyéb csak erre épül. A 18. század végén, 19. század elején, ahogy Antal is említette, a vallás helyébe a nacionalizmus lép. Azóta mintha ciklikus lenne a vallás és nacionalizmus erősödése. Még egy olyan társadalomban is, mint az Egyesült Államok, annak bizonyos részein, igen kemény a vallási hovatartozás identitásformáló szerepe. A vallás a politikai artikulációnak is egy nagyon fontos eleme lett.

A másik jelenség, ami ugyancsak hat az identitásokra, az az identifikációs kategória egyszerűsödése. Ahogy bonyolódik a világ, úgy nő a szerepe az egyszerűbb, könnyebben és

világosabban megtalálható dolgoknak. Olyan identitáselemek kombinációja, mint a magyar és keresztény, pont megfelel ennek. Ez rendkívül egyszerű, és már egyfajta állandó kapcsolatrendszerben jelenik meg. Orvosként is megfigyeltem, ahogy az öregedéssel lépül a személyiség, megjelennek ezek a nagyon egyszerűen megfogalmazható identifikációs kategóriák. Ezekbe kapaszkodik bele az ember az utolsó pillanatáig. Nagyon izgalmas, összetett személyiségek, 70–75 évesen újra a nemzetiségük és a vallásuk szerint határozzák meg magukat. Szóval nemcsak az élet különféle helyzetei hozhatnak a felszínre mást és mást, de az életkor maga is megerősítheti egyik vagy másik identitás szerepét.

N. P. T.: Nem lehetséges, hogy ez társadalomlélektanilag is igaz? Tehát, ahogy a differenciált gondolkodás csökken egy társadalomban, úgy erősödnek meg ezek a primer kategóriák...

H. P.: Nem tudom biztosan, de eszembe jutott erről valami. Nagyon sokat gondolkoztam azon, hogy hogyan lehetne megalkotni a „hiteles ember” definícióját. Ki válhat hiteles emberré, mi az, amit elfogadunk tőle, és mi az, amit nem. S miközben ezen töprengtem, egyre markánsabban előtérbe kerültek ezek a könnyen érthető identifikációs kategóriák. Ha valaki világosan meg tudja magát ebben a magyar-keresztény viszonylatban határozni, és van társadalmi súlya, befolyása, akkor a vele való azonosulás is egyszerű. Sokkal bonyolultabb azt mondani, hogy pl. liberális szellemiségű emberrel identifikálódjál. Ahogy komplexebbé válik a világ, és szélesedik a kínálat, úgy lesz egy ilyen ösztönös megkapaszkodás, hogy valamiben mégiscsak biztonságot találjunk. Épp ezért tud ez a két identifikációs kategória, a nemzet és vallás, olyan sokáig fennmaradni.

Ö. A.: Én meg azon töprengök, hogy végül is az identitásom, a magánügyem. A probléma nem is a saját identitásom meghatározásával van, hanem azzal, hogy megtalál a hatalom. Tehát, amikor meleg vagyok, magamnak vagyok meleg, probléma csak azzal van, hogy amikor megtalálnak, mint homoszexuálist, rögtön meg is különböztetnek, ki is rekesztenek.

H. P.: Már az is szorongást vált ki, hogy megtalálhatnak.

Ö. A.: Igen, de ez egy tapasztalat alapján való szorongás, mert meg szokták találni azokat, akik kilógnak a sorból. Úgy tűnik, hogy van erre hajlam, tendencia, hogy a hatalom keresi az eszközöket a kontrollgyakorlásra, és ezek talán a legpuhább eszközök, ezért itt tud a legkevésbé védekezni az egyén. Az anyagi világban, ha van pénzem, meg tudom védeni magam egy anyagi természetű diszkriminációtól. Ha azt mondják, meleg vagyok, vagy azt mondják, zsidó vagyok, vagy azt mondják, katolikus vagyok éppen egy másik kultúrában, ez ellen nem tudok védekezni, mert nincs olyan erőforrás, amely engem fel tudna vértézni. Szerintem, az egészben az a legfontosabb, hogy a többség hogyan nézi az etnicitást és az identitásvonatkozásokat. A többségi pozíció az izgalmas, mert, ha ez nem lenne, akkor az emberek szabadon tehetnék, amit akarnak. Akkor lehetnének igazán optimisták.

Sz. L.: Hogy érted, hogy a többség izgalmas? Szerintem éppen a kisebbség izgalmas, mert sokkal szenzitívebb.

Ö. A.: A kisebbség is izgalmas abból a szempontból, hogy hogyan védekezik. Ha nincsenek igazán erőforrásaim, hogy megvédjem magam, mit talállok ki. Például azt, hogy szolidáris kezdek lenni a saját közösségemmel. Azt mondom, hogy ha többen leszünk, akkor jobban megvédhetem magam. Ez a zsidó stratégia. A románknál pl. ez nem igaz, mert a románok esetében ez a fajta szolidaritás éppen, hogy gyengíti az esélyeket. Persze mind a kettő izgalmas, hiszen itt egy reakció-ellenreakció játszódik le.

H. P.: Számomra is az az izgalmas, hogy kisebbségi vagyok. Nagyon sok olyan rétegét fedeztem fel a társadalomnak, az emberi kapcsolatoknak ezen a szemüvegen keresztül, ami

egyébként nem tűnt volna fel. Nem volt ebből szorongásos problémám. Illetve szorongásos problémám volt, de egzisztenciális problémám nem volt. Ezzel együtt hálát adok a jó Istennek, hogy ebbe a helyzetbe születtem bele, mert gondolom, hogy épp ezért lettem érzékenyebb.

E: Más témára váltanék. Amikor kisebbségi jogokról esik szó, gyakran két ellentétes koncepció vetekszik. Az egyik szerint a kisebbségi jogok alapvetően a közösséget illetik meg, tehát számukra kell biztosítani az önrendelkezést, az érdekképviselet, a kultúraápolás jogát. A másik koncepció szerint viszont nem a közösségekről, hanem az egyéni szabadságjogokról van szó. Ha az egyén kisebbségi helyzete miatt hátrányba kerül, őt kell segíteni. Az első megközelítés párhuzamos szocializációs rendszereket teremt, jól követhető életpályamodellekkel, ugyanakkor kulturálisan szegregál; a másik megadja a többségi társadalomban is a felemelkedés lehetőségét, ennek az útnak a végén azonban gyakran a teljes asszimiláció áll. Ha csak a Magyarországon élő kisebbségekre vagy a határon túli magyarokra gondolunk, melyik stratégia a jellemzőbb? Melyik út biztosított több személy számára boldogulást? Van erről összegezzhető ismeretünk?

N. P. T.: Nekem erről van egy elég radikális álláspontom. A dualizmus korának elitjét megvizsgálva, óriási arányban találunk a hivatalnok elitben, értelmiségi elitben kimutathatóan szlovák nemzetiségű szülőkkel rendelkező embereket, míg mondjuk románokat és szerbeket nem igazán. Annak ellenére, hogy míg a Petrográddal, a pánszláv törekvésekkel szembeszálló kormányzat az 1870-es években megszüntette a szlovák középiskolákat, addig a román és szerb középiskolák 1918-ig virágoztak, relatíve nagy tömegeit felkarolva a szerb és román értelmiségnek. Némiképp leegyszerűsítve tehát, azt lehet mondani, hogy a szlovákok tömegesen járták az individuális integráció útját, s mindezt látványos sikerrel; ezzel szemben a románok, szerbek számára fel volt építve egy hatalmas intézményrendszer, de ez nem járt olyan jelentős mobilitással.

Sz. L.: Nagyon kiváló vizsgálati terep a dualizmus kori Magyarország a szláv–magyar, szlovák–magyar együttélés szempontjából. A Hungarus világ felvidéki tenyészeté, amelynek nemesi, köznemesi, értelmiségi gyökerei Bél Mátyásig visszaviszonyulnak, a nacionalizmus kiélezett ütközeteinek nyújtott színteret, az intézményesült nemzetállam első nagy erőpróbája jelenik itt meg. Viszont a kérdésnek az a része, amelyiken már néhány magyar generáció lassan elvérzik, hogy akkor mi most közösségi jogi vagy individuális jogi álláspontra helyezkedünk, úgy gondolom, Kis Jánosék által feloldható dilemma: az egyéni jogok nélkülözhetetlenek, a közösségi jogok pedig közösségi keretek között megélhető egyéni jogok valójában. Az intézményesített nemzet nem tud működni közös intézmények nélkül, és ilyen formában, ha a kollektív identitás, a kollektív emlékezet, és sok más nyilvánvalóan létező alakzattól eltekintünk, akkor valójában ezek a jogi ügyek föloldhatók ebben a nagyon egyszerű képletben. Közösségi keretek között működtetett individuális jogok formájában a közösség is tud élni a maga etnospecifikus jogaival. Hogy aztán ezt ki lehet-e terjeszteni egész csoportokra, mint lehívható, választható opciót, e tekintetben már szkeptikusabb vagyok. Hiszen látni való, hogy akár csak egy százötvenezres közösség, mint mondjuk a kárpátaljai magyarság, különböző alternatívák mentén hív le dolgokat. Az elit azt sugalmazza, hogy egy közösségnek autonómiára van szüksége. Én is úgy gondolom, hogy a kulturális autonómiának, az intézményi autonómia különböző formáinak működniük kell egy modern vagy integrált Európában, de ezzel együtt itt az érintett csoport jelentős részei nem így gondolkodnak. Számukra az a fontos, hogy

mobilak legyenek, hogy a gyermek életpályája lehetőleg csúcsra jusson, és az a szörnyű mondat, amivel az egész kisebbségi magyar oktatásügy viaskodik most már ötödik generáció óta, hogy „a gyermek jobban boldogul a többségi iskolában”, egy igen erőteljes ellenopció. Tehát gyakorlatilag a szülőknek egy jelentős része, 20–25 százalék, ebben a paradigmában gondolkodik.

Ö. A.: Amikor jogokban gondolkodunk, akkor mindig az a kérdés, hogy milyen értékrendszer alapján fogalmazzuk meg azt, hogy mit tekintünk jogoknak. A liberális felfogás alapján a jogrendszernek és a jogfilozófiának az egyén szabadságát kell biztosítania, amely persze egyben megteremti a maga közösségét is. Ez egyfajta sorrendi kérdés. Azt senki nem vitatja, hogy az egyén szabadsága megválasztani a vallását, az etnikai identitását és a nemi identitását, azt viszont érdemes vizsgálni, hogy milyen mértékben hozza létre ez azt a közösségi teret, amelyben az egyéni választások megtörténnek, és az a közösségi tér elindul-e a maga útján, hogy önmagát is elkezdje képviselni. Két nagy példa van: az integráció és a szegregáció. A romák esetében csak szegregációról beszélünk, hiszen valószínűleg a roma etnikai világ Magyarországon sokkal kevésbé tekinthető homogén közösségi térnek. Ilyen értelemben a románoknál az egyéni jogokról beszélünk, hogy az egyes személyek mint románok, folyamatosan hátrányt szenvednek, ezért nem szabad őket szegregálni, kizárni a közösségi iskolából. Míg mondjuk a németek vagy a határon túli magyarok pont abban látják a jogsérelmet, hogy ha nem küldhetik a gyerekeiket etnikai iskolába. Egészen más a közösségszervezés minősége a két csoport esetében. Ezért gondolom azt, hogy tényleg az egyén felől kell kiindulni, és megnézni azt, hogy az egyéni választások létrehoznak-e egy kollektív identitást, és az elindul-e azon a politikai úton, hogy ez a kollektív identitás elismerést nyerjen, megtalálja a maga autonómiáját.

H. P.: Arra reagálnék még, amit Péter mondott, hogy a szlovákok egyéni érvényesülése sikeres volt, a szerbek és a románoké, akiknél a kollektív intézményrendszer segítségükre állt, pedig nem volt ez siker. Ha ugyanezt a szerbek és a románok, illetve a szlovákok szemszögéből nézem, akkor pont az ellenkező következtetésre juthatok. Ha ezt a domináns nemzet szemszögéből nézem, akkor igaz lehet az állítás, de ezzel odajutottunk, hogy majdnem el is tűntünk – mondhatná egy szlovák. A kollektív jogok, a kollektív intézetek mégiscsak azok, amelyek segítenek megtartani az egyéneket a maguk etnikai identitásában. Nem véletlen, hogy a többségi hatalom elég restriktív módon áll hozzá a kollektív jogokhoz.

N. P. T.: Egyszerűen fogalmazva: az emberek valahogy elhelyezkednek a társadalmi ranglétrán. Ha azt tekintjük sikernek, hogy valaki elindul egy x családból, és utána, mikor a nekrológiát megírják, megállapítják, hogy fölfelé ment a saját családjához képest, akkor ebben a történetben egy szlovák sokkal nagyobb eséllyel indul, mint egy román, vagy egy szerb. Ugyanakkor azoknak, akiknek az a fő tevékenysége, hogy az adott csoportnak az etnikai identitását őrzik, azok számára az integrációs vagy asszimilációs stratégiák veszteségeket jelentenek. A szlovák háttérű elit felemelkedésének legfontosabb színhelye ugye nem a mai Szlovákia, hanem a mai Budapest. Tehát, nyilvánvaló, hogy individuális oldalról nézve a legnagyobb sikerstratégia az, hogy az ember elköltözik a szlovák megyékből, elmegy oda, ahol a leginkább karriert csinálhat, és ahol a legkevésbé számít, amire Laci utalt, ez a fajta a nacionalista, kirekesztő politika, ami a felvidéki magyar közigazgatási elitet jellemezte. A magyar fővárosi vezetést, sőt fenntartom – minden ellentétes állítással szemben –, hogy a magyar központi kormányzatot is sokkal kevésbé jellemezte a származási alapú nacionalista kirekesztés, mint a helyi eliteket.

Ö. A.: Itt azért emlékeztetnék két empirikus kutatásra, amit Hunčík Péterrel csináltunk. Hihetetlenül érdekes volt, amikor megkérdeztük az embereket, mely kérdések a legfontosabbak az életükben. Elvégeztük a kutatást Erdélyben és Szlovákiában is, és mind a két helyen kiderült, hogy az etnikai pártok és a lakosság preferencia sorrendje szöges ellentétben áll egymással. Az etnikai, kulturális kérdések a társadalomban az utolsók voltak, szemben az anyagi, egzisztenciális kérdésekkel. A fölfelé törekvés nem feltétlenül függ össze az etnicitással, meg a kultúrával, tudja segíteni és tudja hátráltatni, de más, ennél meghatározóbb dolgok állnak előtte. Itt van tehát, egy kollektív identitás szerveződési út, amelyik lehet, hogy teljesen eltávolodik attól a társadalmi érdek-viszonyrendszertől, amelyben működik. Úgy tűnik, hogy itt van egy alapvető nyomás arra, hogy más paraméterek mentén próbáljam elérni a céljaimat, és ilyen szempontból az asszimiláció gyakorlatilag elkerülhetetlen. Ezért ne értékeljük túl az etnikai szempontot.

N. P. T.: Én olyannyira egyetértek azzal, amit a Tóni mond, hogy még durvábban is fogalmaznék. Azt mondanám, ha most érték kategóriák nélkül, szociológiailag próbáljuk megragadni a dolgot, hogy nyilván vannak olyan csoportok, amelyek abban érdekeltek, hogy az emberek elsősorban etnikai módon definiálják magukat, és vannak másféle csoportok. Mondjuk a magyar kálvinisták az 1850-es években a borzalom borzalmának élték meg a Bach rendszert, miközben tudjuk, hogy számtalan olyan modernizációs sajátossága volt a kornak, ami többek között éppen az oktatásban a természettudományok erősödésével, a modern érettségivel stb. függött össze. De, mivel az ő központi identitásformájuk az etnikai identitás volt, ezért a csoportérdekeik azt mondták, hogy minden, ami az ő etnikai identitásukat rombolja, lehet egyébként bármilyen hasznos (pl. mert az emberek számára mobilitást ad), magának a nemzetnek az elvesztése.

H. P.: Pontosan ezért szeretnék megtartani az egyéni jogokat, és vannak a kollektív jogok ellen, például, Szlovákiában. A kollektív jogok egyfajta veszélyként jelennek meg, mert etnikai kisebbségként csak ezzel lehet túlélni.

Sz. L.: Nem szabad az egészet csak a belső közösségszerveződési folyamatok felől megközelíteni. Ezek az etnikai, nyelvi alapozású kultúrák folyamatos versenyben vannak egymással. Egyáltalán az etnicitásnak csak akkor van értelme, ha különböző csoportokhoz hasonlítjuk magunkat. Ez a verseny mobilizál, és persze veszteségeket is okoz. Ezt látjuk, például, a népszámlálási adatok értelmezésénél: ki gyarapodik, ki veszít. De ez tulajdonképpen mellényúlás. Ez ennek a viszonyrendszernek egyfajta mutatója, de egy igen bizonytalan mutatója.

Ö. A.: A legtragikusabb társadalmi helyzet nem is ez. Az igazi tragédia az, amikor valaki eldönti, hogy neki fontosabb, hogy legyenek sikerei, látja, hogy a kondíciók olyanok, hogy ebben az etnicitás nem sokat segít, sőt hátrány, ezért asszimilálódni akar. De akkor valaki kívülről rányomja, hogy de te akkor már nem vagy az, aki egyszer voltál. Hiába élek Szlovákiában, integrálódva, asszimilálódva, s gondolom úgy, hogy elleszek a saját kis kultúrámban, és különben meg a szakmai életemben, a társadalmi életemben, ha mégis diszkriminálnak. Ennek a legszélsőségesebb esete a roma, akin világosan látszik, hogy hiába asszimilálódik, és hiába teremti meg magának sikeresen mindazokat a feltételeket, amelyek a felemelkedéshez kellene, nem kerülheti el, hogy csak az etnicitását lássák. Amikor 7–800 000 romáról beszélünk, akkor is etnicitásról beszélünk, hiszen ezek között ott van az a 2–300 000 személy, akik teljes mértékben integráltak a magyar társadalomban. Ez nem deprivált réteg, de azzá válik. Mindegy, hogy nem akar romának mutatkozni, ak-

kor is rányomják, hogy ő már csak roma, és adott esetben mégis kirúgják az állásából, és mégis megkülönböztetik... Ezt érzem igazán tragikusnak.

E: Lenne még egy témám, amire már Hunčík Péter utalt a beszélgetésünk elején: nincs európai szinten közös álláspont az etnikai kisebbségekről. Vannak, akik nemzetállamokban gondolkodnak, illetve a nemzetállamokból kiszakadt vagy azoktól eltávolodott etnikai-nyelvi kisebbségekben, és védelmi politikát követelnek. És van egy másik csoport, amelyik nem tesz különbséget őshonos vagy újabban bevándorolt migráns kisebbségek között, és azt mondja, hogy Európára mindig is jellemző volt a kulturális sokszínűség, amit nem kell feltétlenül védeni, mert a kulturális sokszínűség ellenére is létezik vagy megteremthető egy európai értékközösség. Ezen kell dolgozni. A két ideológia – szerintem – kibékíthetetlen. Látnak arra esélyt, hogy valaha lesz ebből egy egységes nézőpont?

Sz. L.: Sokféle megközelítés van. Az egyik az, hogy az úgynevezett kisebbségi jogokat továbbra is alapvetően az államok szabályozzák. A nemzetközi kísérletek, amelyek pl. a Nyelvi Chartához vagy a nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményhez vezetnek, tulajdonképpen csak rásegítő eszközök, ellenőrizhetővé teszik, hogy a nemzetállami jogpolitika sikeresen működik-e, vagy éppen rossz irányba halad. Ha ez a nemzetállami jogpolitikai keret ilyen tartósan bizonyul, akkor azt mondhatjuk, hogy ezek a nemzetállamok ragaszkodni fognak foggal-körömmel ahhoz, hogy az ő területükön márpedig csak tizenhárom kisebbség van, és aki bevándorló, az menjen tovább, vagy tanuljon meg románul vagy horvátul, vagy bármilyen nyelven. Ezzel együtt látható az, hogy – bármi is lesz a vége a 21. század eleji integrációnak – ezeknek a folyamatoknak van egy átalakító erejük. Most éppen mindenki megszeppent attól, hogy ilyen tömeges migrációs hullámok tudják elárasztani a nyugati centrum területeit, így most egy kicsit óvatosabbak. A '90-es évek elején könnyű volt kibővíteni a kisebbségjogi kereteket. Ma a legvalószínűbbnek azt látom, hogy bizonyos európai régiók rá fognak jönni, hogy a területükön kialakulóban van egy sokszínűbb közösség. A történeti rétegek mellett a migránsok tartósan jelen vannak. Ebben az egybenyíló, kelet-közép-európai, Duna menti régióban rá fognak jönni a nemzetállamok, hogy tulajdonképpen mindegyiküknek elemi érdeke az, hogy a területeiken kívül élő, de saját nyelvüket beszélőknek hasonló jogaik legyenek, és akkor kialakulhatna valamilyen regionális szabályrendszer. Ehhez persze nagyon racionális politikai magatartásra lenne szükség, ami most hiánycikk, de ennek azért még megvan az esélye.

Ö. A.: Hogy milyennek képzeljük el azt a multikulturális világot, ami elkerülhetetlenül itt van velünk, akár történeti okokból, akár a bevándorlás következtében, annak tényleg megvannak ezek az alternatívái, és biztos, hogy még nem dőlt el. Nem, hogy nem dőlt el, de itt van egyfajta tehetetlenség is Európában. Miközben a szavak, az elvek szintjén nincsen nagy vita, Európa ma nem képes kikényszeríteni az országokból, a nemzeti társadalmakból, hogy az etnikai diszkriminációt megszüntessék. Ez azért tragikus, mert ez valójában egy végrehajtási kérdés. Az elvek gyakorlatilag letisztáztak, hiszen, ahogy korábban mondtuk, az egyéni jogok mentén is lehet definiálni azt, hogy itt milyen jogokról van szó: nem különböztethetnek meg semmilyen élethelyzetben az etnikai-nyelvi hovatatartozásom miatt.

Sz. L.: Ahogy a dohányzókat kiszorították a kocsmákból, a nyelvi jogokat is számon lehetne kérni...

Ö. A.: Igen. Ezért nevezem ezt „tehetetlenségnek”. A többi kérdés nyitott még, ami a multikulturálissá vált Európához való viszonyt illeti.

Sz. L.: Ha Péter 19. századi kiindulópontjai egy erős, integrált Európában a 21. század végén újratereptődnének, akkor azt mondhatnánk, hogy a kisebbségi paradigmának akár vége is lehetne. Ez ugyanis egy konfliktusokkal teli terméketlen paradigma, amely egy multikulturális Európában értelmét veszíti.

H. P.: Amikor azt mondtad, hogy a kulturális csoportok is versenyeznek egymással, megjelent egy kép előttem, amit egy filmben láttam: az ateista haldoklóhoz rohan a tisztelendő úr, hogy feladja még az utolsó kenetet, mert ezzel megszerezhet még egy báránycát az egyháznak. Szóval valami, amit a statisztikák is kifejeznek. Ezen az irracionális elem gondolkoztam, hogy milyen súllyal van ez bennünk, mennyire tud bizonyos helyzetekben dominálni. Azt gondolom, hogy ennek a kérdésnek a megértéséhez kimondottan a bal hemiszférát használni nem lehet. Nagyon fontosak ebben az irracionális elemek. Jellemző dolog, hogy amikor az Egyesült Államokban konfliktuskezelést tanultam, és elmondtam, hogy az etnikai jellegű konfliktusok irracionális elemeiről szeretnék beszélgetni, akkor a két tréner a Columbia és Harvard Egyetemről, nem értették pontosan, hogy mire gondolok. Volt mindenféle technika, amit ismertek, nagyon pragmatikusan, nagyon világosan be tudták mutatni őket, különféle business típusú konfliktusokra, házastársi konfliktusokra stb., de az etnikai konfliktusok kezeléséből nem voltak felkészültek. De azt sejtették, hogy én nagyon keletről jöttem, valahonnan a Balkánról. Ezzel együtt azt gondolom, hogy sajnos ezt nem lehet marginalizálni, mert ezek a konfliktusok léteznek, nagyon erős hajtóerejük van, és krízishelyzetekben hol mobilizálnak, hol paralizálnak. Ez nem kiszámítható mindig, de, hogy előjönnek, az biztos.

N. P. T.: Ennek a dichotómiának a megválaszolásában azt érzem döntőnek, hogy a kisebbségi jogok vagy kisebbségi törekvések, és különösen ezek kollektív formái, akadályoznak-e valamit, ami egyébként az európai civilizációhoz hozzátartozik, vagy a lényegét képezik. Vannak olyan kollektív törekvések, amelyek ezt akadályozzák. Szerintem erről – minden toleranciánk mellett – egyértelműen beszélnünk kell. Például: azt a 17. század óta egyértelmű brit jogelvet, hogy Anglia területén csak egyetlen jogrendszer érvényesülhet, a közelmúltban a brit kormány a muszlim kisebbségek kedvéért felmondta. Vannak esettanulmányok, sajtóhírek, miszerint pl. olasz vagy német bíróságok enyhébben ítélik meg a muszlim nőkkel szemben elkövetett családi erőszakot, arra hivatkozva, hogy ez az ő kultúrájukhoz inkább hozzátartozik, inkább elfogadható. Attól tartok, hogy Európa alternatíva előtt áll. Az egyik út az, hogy a multikulturális identitás jegyében olyan dolgokat enged meg, amelyek más európai értékekkel (mégpedig szabadságelvű értékekkel) szemben állnak. A másik alternatíva az, hogy korlátozza a multikulturális identitást, és akkor éppen ezzel sérti meg a hagyományos európai értékeket és jogokat. Úgy látom, s jelen pillanatban ez egy nagyon pesszimista vélemény a részemről, bármelyik irányba is megy Európa, alapvető európai értékek fognak megsérülni.

E: Köszönöm szépen a beszélgetést!